

تاریخ فرهنگی شهرهای ما به درستی شناخته نشده است. شهرهای قدیم ایران، از قبیل اصفهان و شیراز و تبریز و نیشابور، هریک در طول تاریخ خود دوره یا دوره‌های درخشان فرهنگی را پشت سر گذاشته‌اند که ما متأسفانه از آنها اطلاع کاملی نداریم. بعضی از شهرهای بزرگ ایران در دوره‌ای که از لحاظ فرهنگی برجستگی داشته‌اند مراکز فرهنگی جهان اسلام به شمار می‌آمدند. مثلاً نیشابور در قرن‌های چهارم و پنجم یکی از مهم‌ترین شهرهای فرهنگی و علمی خراسان، و بلکه سراسر عالم اسلام، بوده است. تبریز در دوره ایلخانان، از اواسط قرن هفتم تا اواسط قرن هشتم، بزرگ‌ترین مرکز فرهنگی ایران و بلکه عالم اسلام بوده است. پس از آن شیراز و هرات و سمرقند مراکز مهم فرهنگی در دوره تیموریان بوده‌اند.

فعالیت‌های فرهنگی شهرها در دوره‌های شکوفایی فرهنگی و علمی آنها بسیار متنوع بوده است. رشته‌های مختلف علوم عقلی و نقلی و ادبی و همچنین هنرهای مختلف از قبیل خطاطی و بعضاً نقاشی و تذهیب کتاب و کاشی‌کاری و معماری و غیره معمولاً مورد توجه قرار می‌گرفته و حاکم یا امیر یا شاهزاده‌ای که در آنجا حکومت می‌کرده است از هنرمندان و صنعتگران و علما و حکما و ادبا حمایت و آنان را به اصطلاح جذب می‌کرده است. مثلاً شیراز که از اواسط قرن هشتم تا اوایل قرن دهم به صورت یکی از مراکز مهم فرهنگی درآمده بود ادبا و عرفا و شاعران و حکما و علما و هنرمندان و کاتبان معروفی را به خود جلب کرده بود. مال‌بته اسامی بعضی از این شخصیت‌ها را می‌دانیم و با آثار آنان نیز آشنایی داریم. ولی وضع فرهنگی و دامنه فعالیت‌های علمی و ادبی و هنری در این شهرها را به طور کلی نمی‌دانیم و هنوز بررسی نکرده‌ایم.

اهمیت انجامه‌ها در شناخت تاریخ فرهنگی شهرها

نصرالله پورجوادی*

دانشکده ادبیات، دانشگاه تهران

چکیده: تاریخ فعالیت‌های هنری و فرهنگی و علمی شهرهای قدیم ایران به درستی شناخته نشده است و در این باره اطلاع زیادی در دست نداریم. برای بررسی وضع فرهنگی هر شهر در هر دوره خاص، لازم است که هم شخصیت‌های علمی و ادبی و هنری شهر را بشناسیم و هم آثار ایشان را. از جمله هنرها یا صنایعی که در شناخت وضعیت فرهنگی شهر مؤثر بوده است هنر کتاب‌پردازی در هر شهر، از تهیه کاغذ گرفته تا کتابت و تذهیب و جلدسازی و صحافی است و بهترین و موثقی‌ترین راه برای شناخت صنعت کتاب هم بررسی انجامه‌های نسخه‌های کتابت شده در آن شهر است. در این مقاله مؤلف به بررسی شش مجموعه خطی که بر اساس انجامه نسخه در شهرها و مناطقی مختلف چون آذربایجان و شیراز و اصفهان کتابت شده‌اند و موضوع مندرجات آنها نیز عمده فلسفه و کلام و عرفان و علوم ریاضی و هیأت و غیره است، می‌پردازد. این نمونه‌ها تا حدودی سیر فلسفه و علوم عقلی را در شهرهای غرب ایران از قرن ششم به بعد نشان می‌دهد. بر این اساس در قرن‌های هفتم و هشتم هجری، مرکز فلسفه و علوم عقلی در آذربایجان، بخصوص مراغه و تبریز بود و سپس در قرن نهم تا اواسط قرن دهم هجری، شیراز و پس از آن اصفهان این مرکزیت را پیدا کردند.

کلیدواژه: انجامه، فرهنگ ایرانی.

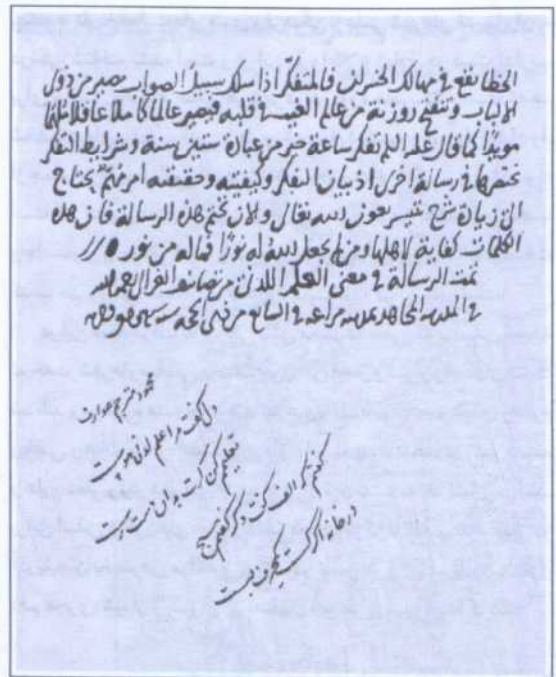
* دکترای فلسفه؛ استاد دانشگاه تهران.

برای بررسی وضع فرهنگی هر شهر در هر دوره خاص لازم است که هم شخصیت های علمی و ادبی و هنری شهر را بشناسیم و هم آثار ایشان را از قبیل دیوان های شعر و کتاب های علمی و فلسفی و ادبی و آثار معماری و هنری و صنایع آن دوره را. از جمله هنرها یا صنایعی که در شناخت وضعیت فرهنگی شهر مؤثر بوده است هنر کتاب پردازی است، از تهیه کاغذ گرفته تا کتابت و تذهیب و جلدسازی و صحافی. معمولاً در زمانی که در یک شهر فعالیت های فرهنگی جریان داشته به هنر کتاب پردازی هم توجه می شده است و کاتبان و کتاب پردازان به تهیه و نشر کتاب می پرداختند. نمونه بارز آن شیراز است که در دوره تیموریان، به خصوص در عهد دو شاهزاده تیموری، اسکندر میرزا و ابراهیم میرزا، از حیث صنعت تهیه کتاب بسیار فعال بوده است.

فعالیت کتاب پردازی شهرها را چگونه می توان شناخت؟ به طور کلی بهترین و موثوق ترین راه برای شناخت صنعت کتاب در هر شهر بررسی انجامه های کتاب هاست. انجامه آخرین بخش کتاب است که در آن معمولاً نام کتاب و نویسنده، نام خود کاتب و محل و تاریخ کتابت و گاه حامی او ذکر می شده است. انجامه در واقع به منزله صفحه حقوق در کتاب های چاپی است. همان طور که اطلاعاتی از قبیل عنوان و نام نویسنده و محل نشر و تاریخ نشر و نام ناشر و نام چاپخانه و صحافی و کسان دیگری که در پدید آمدن کتاب نقش داشته اند در صفحه حقوق می آید، در نسخه های خطی نیز کاتب معمولاً این قبیل اطلاعات را در انتهای کتاب (یا در مورد مجموعه ها گاه هم در انتهای هر رساله و کتاب و هم در انتهای کل مجموعه) ذکر می کرده است. البته، همه کتاب ها انجامه ندارند، و آنهایی هم که دارند حاوی همه این اطلاعات نیستند. اطلاعاتی که اغلب انجامه ها در اختیار ما می گذارند ناقص است. تاریخ کتابت، بیشتر مورد توجه بوده است تا محل کتابت. ولی به هر حال هستند کتاب ها و مجموعه هایی که کاتب یا کاتبان آنها نام شهر را در انجامه ذکر کرده اند، به خصوص اگر کتابی که استنساخ کرده اند اثری مهم بوده و به سفارش یکی از اعیان یا رجال شهر نوشته شده باشد. در اینجا ما شش مجموعه را که نام شهرها در آنها ذکر شده است از لحاظ نوع کتاب ها یا سائلی که در آنها مندرج شده است اجمالاً بررسی می کنیم. مجموعه هایی که انتخاب شده است بیشتر در زمینه فلسفی و کلامی و منطقی و علوم ریاضی است.

اولین مجموعه گزیده ای است فلسفی که در سال ۵۹۷ هـ. در مدرسه ای در شهر مراغه نوشته شده است و در آن حدود بیست اثر فلسفی از فارابی و ابومنطق سجستانی و ابن سینا و غزالی و عین القضاة همدانی و عمر بن سهلان ساوچی و مجدالدین جیلی درج شده است.^۱ این مجموعه (تصویر ۱)، که متعلق به مجموعه خصوصی دکتر اصغر مهدوی می باشد، اولاً توجه مراغیان را در نیمه دوم قرن ششم به فلسفه و منطق نشان می دهد، و ثانیاً معلوم می کند که چه نویسندگانی مورد توجه آنان بوده اند و چه کتاب هایی در فلسفه و منطق می خواندند. کتاب در یکی از انجامه های خود نام مدرسه ای را هم که این کتاب در آنجا استنساخ شده است آورده و این خود نشان می دهد که مدرسه ها صرفاً محل تدریس فقه و اصول نبوده، بلکه فلسفه و منطق هم لاقلاً در بعضی جاها تدریس می شده است.

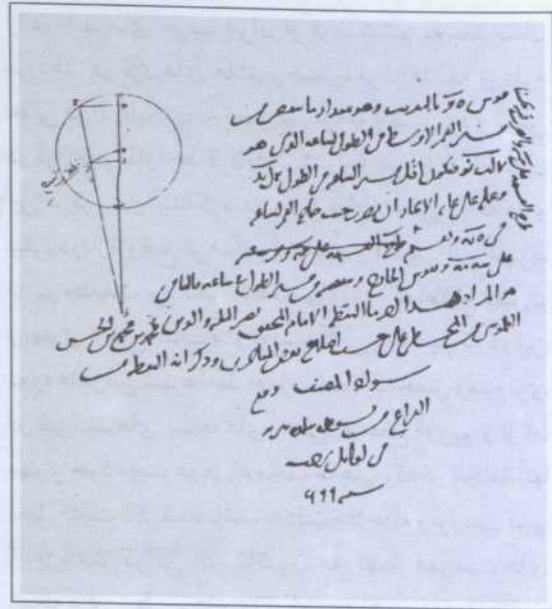
کتاب خطی دیگر مجموعه ای است متعلق به کتابخانه جارالله (ش ۲۰۷۸) در ترکیه که در سال ۶۶۹ هـ. در تبریز کتابت شده است و در آن هشت اثر عمده فلسفی و عرفانی و کلامی، از جمله زیده الحقایق عین القضاة همدانی، مشکاة الانوار غزالی، الالواح العمادیه سهروردی، و رساله فی الفضائل ابن سینا درج شده است. این آثار نیز نماینده نوع کتاب های فلسفی و عرفانی و کلامی است که مورد توجه تبریزیان در نیمه دوم قرن هفتم بوده است.^۲

تصویر ۱: مجموعه فلسفی مراغه، مورخ ۵۹۷ هـ.

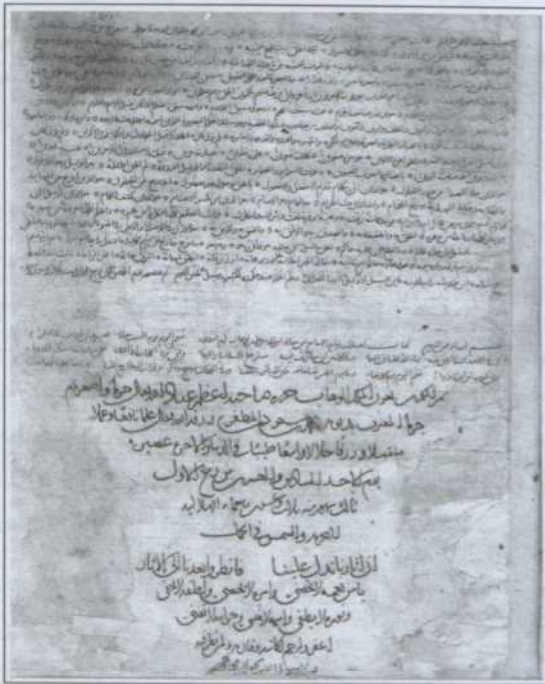
۱. این مجموعه به صورت عکسی (فاکسیمیل) اخیراً زیر نظر نگارنده در مرکز نشر دانشگاهی به چاپ رسیده است؛ مجموعه فلسفی مراغه، تهران ۱۳۸۱. ۲. فهرست میکروفیلم های نسخه های خطی در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. تألیف محمدتقی دانش پژوه، ج ۱، تهران ۱۳۳۹، ص ۹-۴۸۸.

نسخه خطی دیگری که می‌خواهیم در اینجا معرفی کنیم مجموعه‌ای است متعلق به روان کوشکو (ش ۲۰۴۲) عمدهٔ مشتمل بر آثار فلسفی که در سال ۸۸۸ هـ. به سفارش عبدالرحمان بن علی بن مؤید در شیراز و گویا به خط کاتبان مختلف، از جمله مولی میرک طیب شیرازی (تصویر ۴)، استنساخ شده است.^۴ شیراز در قرن نهم در اوج فعالیت‌های فرهنگی خود به سر می‌برد و در واقع مرکز اصلی تعلیم و تعلم فلسفه در ایران بود. در مجموعه عبدالرحمان بن علی ۳۳ اثر فارسی و عربی که بیشتر آنها فلسفی است، از نویسندگانی چون جلال‌الدین دوانی و میرسید شریف جرجانی و ابن سینا و فارابی و عمر بن سهلان ساوجی درج شده است. از همه بیشتر آثار ابن سینا در این مجموعه آمده است. آثار دوانی (العرض و حاشیه بر تعریف علم کلام از شرح موافق) زمانی نوشته شده که مؤلف هنوز زنده بوده است. سفارش دهنده کتاب مؤیدزاده عبدالرحمان افندی است که تا سال ۸۸۴ هـ. در استانبول بوده و با بایزید دوم دوست بوده و با او خوشگذرانی و باده‌گساری می‌کرده است. پدر بایزید، سلطان محمد فاتح، به همین دلیل دستور قتل مؤیدزاده را صادر می‌کند، ولی بایزید او را فراری می‌دهد و مؤیدزاده ابتدا به حلب و سپس نزد جلال‌الدین دوانی به شیراز می‌رود و در سال ۸۸۸ هـ. از او اجازه می‌گیرد.^۵

تصویر ۲: انجامه مجموعه جارالله، مورخ ۶۹۹ هـ.

مجموعهٔ دیگر که در سال ۶۹۹ هـ. باز در تبریز کتابت شده و هم‌اکنون متعلق به مانيسا گنل [کتابخانه عمومی مانيسا] (ش ۱۷۰۶) است، دارای ۲۲ اثر علمی محض از جمله شرح الاشکال الکرویه و المنالوس، تلخیص المخروطات، محمود بن قاسم اصفهانی، مقاله للحسن بن الحسين بن الهيثم است.^۶ این مجموعه خطی (تصویر ۲) به طور قطع یکی از اسناد مهم برای شناخت تاریخ علم و وضع علمی تبریز در نیمهٔ دوم قرن هفتم است، عصری که تبریز در اوج فعالیت‌های فرهنگی خود به سر می‌برده است. مجموعهٔ خطی فوق‌العاده مهمی که در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی (۱۴۵۹۰) قرار دارد و تا حدود زیادی آینهٔ اوضاع فرهنگی تبریز در این عصر است «سفینهٔ تبریز» است (تصویر ۳)، مجموعه‌ای که در آن حدود دویست اثر مختلف به فارسی و عربی به خط ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی در سال‌های ۲۱-۷۲۳ هـ. نوشته شده است. در این مجموعه آثار متنوعی درج شده است، از جمله آثار علمی و فلسفی و منطقی و عرفانی. این آثار باز به مانيشان می‌دهد که در هر یک از علوم مختلف چه کتاب‌ها و رسائلی مورد توجه بوده است. در ضمن تعداد قابل توجه آثار فارسی در این مجموعه نشان می‌دهد که توانایی زبان فارسی در آن دوره در بیان علوم و معارف مختلف تا چه حد پیشرفت کرده بوده است، علاوه بر این، آثار مزبور نشان می‌دهد که زبان فارسی در آن عصر نه فقط زبان محاوره و ادبی تبریز، بلکه زبان علوم و فلسفه نیز بوده است.

تصویر ۳: انجامه نسخهٔ «سفینهٔ تبریز».

۴. همان، ص ۸-۴۳۶.

۵. همان، ص ۳-۵۲۱.

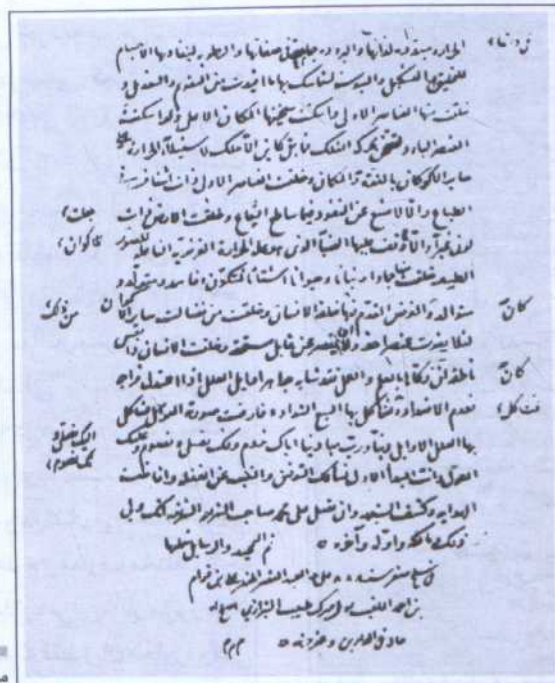
۶. نک: رضا پورجوادی، «کتابشناسی آثار جلال‌الدین دوانی»، معارف، س ۱۵، ش ۱ و ۲ (فروردین - آبان ۱۳۷۷)، ص ۱۲۸.

گفته‌اند که وی پس از مرگ محمد فاتح، به استانبول بازگشته است و مدتی قاضی عسکر آناتولی و روم لی شده و در سال ۹۲۲ هجری در ۶۱ سن سالگی فوت کرده است. توجه به آثار ابن سینا، به خصوص آثار عرفانی او نظیر رساله الطیر و حی بن یقظان، در مجموعه مؤیدزاده قابل توجه است. همان طور که گفته شد، مجموعه اصلاً در سال ۸۸۸ ه. در شیراز نوشته شده، ولی هفت سال بعد، یعنی در سال ۸۹۵ ه. در استانبول یا قسطنطنیه نزد مؤیدزاده افندی بوده و او بعضی از رسائل را با نسخه‌های دیگر مقابله کرده و دو سه اثر دیگر نیز در آنجا به مجموعه خود افزوده است. شیراز در آن زمان از لحاظ علمی با عثمانی‌ها ارتباط نسبتاً نزدیکی داشت.

آخرین نمونه‌ای که می‌خواهم معرفی کنم مجموعه‌ای است فلسفی و کلامی که در سال ۱۰۵۶ ه. در اصفهان تهیه شده است. ۷ اکثر آثار این مجموعه متعلق به ابن سینا و خواجه نصیر است. از کندی و ابن کمونه و سراج‌الدین ارموی نیز آثاری در آن آمده است. این نسخه جزو مجموعه صدرالدین محلاتی در اصفهان است. نمونه‌هایی که در اینجا معرفی کردیم مجموعه‌هایی بود که در شهرها و مناطق مختلفی چون آذربایجان و شیراز و اصفهان تهیه شده است و موضوع مندرجات آنها نیز عمده فلسفه و کلام و عرفان و علوم ریاضی و هیأت و غیره بود. این نمونه‌ها تا حدودی سیر فلسفه و علوم عقلی

را در شهرهای غرب ایران از قرن ششم به بعد نشان می‌دهد. در قرن‌های هفتم و هشتم، مرکز فلسفه و علوم عقلی در آذربایجان، به خصوص مراغه و تبریز بود و سپس در قرن نهم تا اواسط قرن دهم شیراز و پس از آن اصفهان این مرکزیت را پیدا کردند. و این با اطلاعاتی که ما کم و بیش درباره وضع فرهنگی و علمی و فلسفی این شهرها داریم مطابقت می‌کند. ۸ البته، ما برای این که اطلاع دقیق‌تری و بهتری از نوع کتاب‌ها و نویسندگانی پیدا کنیم که در این دوره‌ها در این شهرها مطرح بوده‌اند، باید تحقیق وسیع‌تری در فهرست‌های نسخه‌های خطی به عمل آوریم و از آن مهم‌تر خود مجموعه‌ها را، مجموعه‌هایی که در انجامة آنها محل کتابت ذکر شده باشد، به دقت ملاحظه و بررسی کنیم. پژوهش‌گرانی که تاکنون به تهیه فهرست‌های نسخه‌های خطی پرداخته‌اند کمتر به اهمیت محل کتابت نسخه‌ها توجه کرده‌اند، به طوری که در فهرست‌های راهنما که معمولاً در آخر کتاب خود می‌آورند نام مؤلف و عنوان کتاب را قید می‌کنند، ولی نام شهر و به طور کلی محل کتابت را نمی‌آورند. آوردن نام شهرها در این فهرست‌ها مسلماً به محققانی که بخواهند وضع فرهنگی هر شهر را با توجه به تولیدات کتاب در آن شهر بررسی کنند کمک مؤثری خواهد کرد.

تصویر ۴: انجامة مجموعه روان کوشکو، مورخ ۸۸۸ ه.

۶ برای اطلاع بیشتر درباره مؤیدزاده افندی، بنگرید: اسماعیل حقی اوزون چارشلی، تاریخ عثمانی، ج ۲، ترجمه وهاب ولی، تهران ۱۳۷۰، ص ۷-۷۷۵.
 ۷ این مجموعه را دانش پژوه در نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دفتر پنجم (تهران ۱۳۴۶)، ص ۲۷۳ معرفی کرده است.
 ۸ در این باره نگاه کنید به مقاله نگارنده با عنوان «جایگاه آذربایجان در تاریخ فلسفه» در نشر دانش، سال ۱۹، ش ۲ (تابستان ۱۳۸۱) ص ۱۰-۱۴.